

قرآن در صحیفه سجّادیه

عبدالحسین برهانیان

عضو هیئت علمی پژوهشکده تحقیقات اسلامی

چکیده

صحیفه سجّادیه که زبور آل محمد (ص) خوانده می‌شود، از جمله گنجینه‌های میراث اسلامی و از منابع کتابهای تربیت، اخلاق، ادب و سیاست در جهان اسلام است این کتاب شریف مشمل بر پنجاه و چهار دعا در موضوعات مختلف است. امام سجّاد (ع) در دعای پنجاه و دوم آن یعنی ختم قرآن، مطالب و نکات جالبی پیرامون قرآن و اثرات آن در دنیا و آخرت مطرح نموده‌اند. علاوه بر آن در این کتاب ارزشمند، مفاهیم مختلف، استشهاد و اقتباس آیات قرآن و بعضاً نیز شرح و تفسیر آیات‌اند. در این مقاله جلوه‌ای از نکات فوق را مورد بررسی قرار می‌دهیم. در بخش اول مفاهیم قرآنی ذکر شده و در بخش دوم آثار تلاوت آیات از دیدگاه امام سجّاد (ع) مورد بررسی قرار گرفته است.

کلید واژه‌ها: صحیفه، قرآن، آثار

مقدمه

صحیفه سجّادیه مشتمل بر دعاهایی است که هم از نظر متن و هم از نظر سند معتبر می‌باشد و بعد از قرآن تنها مجموعه‌ای است که به صورت کتاب (در قرن اول یا دوم) گردآوری شده است و اولین سند مکتوب شیعه محسوب می‌گردد. در حالی که نهج البلاغه در قرن چهارم

جمع آوری شده است. وقتی زیدابن علی بن الحسین (ع) در جنگ با امویان شهید می شد این کتاب همراهش بوده است.^۱ بر صحیفه ترجمه‌ها و شرح‌های بسیاری (حدود هفتاد شرح و ترجمه) نوشته شده که قدمت برخی از آنها به حدود ۵۰۰ سال می‌رسد.^۲

دعاهای شریف این کتاب ارزشمند حاوی مطالب بسیار جالبی در زمینه‌های توحید نبوت، امامت، قیامت، اقتصاد و موضوعات مختلف سیاسی و اجتماعی می‌باشد. برخی آن را قانون اساسی امت اسلامی خوانده‌اند و برخی گفته‌اند: پدیده صحیفه سجاده در قرن اول هجری در حالی ظهور یافت که در جامعه آن روز که امویان همه‌گونه امکانات را از امام (ع) دریغ داشتند و او را از فعالیت‌های فرهنگی و علمی باز داشتند، اما این کتاب به لحاظ محتوا و قدرت بیانی عمیق در صدر شاهکارهای جاوید بشری قرار گرفت.^۳

۱- مفاهیم قرآنی در صحیفه

۱-۱. یگانگی خداوند

توحید مفهومی است که هدف بسیاری از آیات قرآن به طور مستقیم یا غیر مستقیم می‌باشد. الله (رب، الهنا) کلمه‌ای است که به تعداد بسیار در قرآن تکرار شده است.

به طور مثال می‌فرماید:

وَاللَّهُمَّ إِلَهٌ وَاحِدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ. (بقره/۱۶۳)

پروردگار شما خدای یکتاست که خدای جز او نیست و او رحمن و رحیم است

لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ يُحْيِي وَيُمِيتُ رَبُّكُمْ وَرَبُّ آبَائِكُمُ الْأَوَّلِينَ (دخان /۸)

نیست خدایی جز او زند می‌کند و می‌میراند پروردگارتان و پروردگار پدران نخستین شماست.

در صحیفه سجاده آمده است که إِنَّكَ الْوَاحِدُ الْأَحَدُ الصَّمَدُ^۴ یا در جای دیگری فرماید:

اللَّهُمَّ اجْعَلْنِي مِنْ أَهْلِ التَّوْحِيدِ (۱۲/۴۸). خداوندا مرا از اهل توحید قرار ده.

یا در دعای چهل و چهارم حضرت از خداوند می‌خواهد که شرک والحاد را از او دور نماید:

«وَجَبِّنَا الْإِلْحَادَ فِي تَوْحِيدِكَ وَالتَّصْوِيرِ فِي تَجْهِدِكَ (۱۳/۴۴)

خداوند مرا از کجروی در توحیدت و کوتاهی در تمجیدت دور بدار.

مضامین سوره توحید را در دعا‌های ۵۴ و ۵۲ صحیفه آورده و همچنان نعمت‌ها و سنت‌های خدای تعالی را توصیف و تمجید می‌کند و نعمت‌هایی چون حیات و رزق و... بر می‌شمرد و به انسان یادآوری می‌کند و سپس زبان به وحدانیت او می‌گشاید که هر انسانی منصفی را به تواضع و خشوع در برابر حق تعالی می‌نشانند.

سُبْحَانَكَ أَحْسَنُ خَلْقِكَ لَكَ أَعْلَمَهُمْ بِكَ وَ أَخْضَعَهُمْ لَكَ أَعْمَلَهُمْ بِطَاعَتِكَ وَأَهْوَنَهُمْ عَلَيْكَ مَنْ أَنْتَ تَرُزُّقُهُ وَ هُوَ يَعْبُدُ غَيْرَكَ (۲/۵۲)

خاشع‌ترین افراد کسی است که بیش از همه تو را بشناسد و فروتن‌ترین آنها در برابر تو کسی که بیش از همه به فرمان تو عمل کند و پست‌ترین آنها نزد تو کسی است که تو روزی‌اش می‌دهی و او غیر تو را می‌پرستد.

۱-۲. توکل

مفهوم توکل خداوند در آثار آن بارها در قرآن آمده است. در آیات ۱۲ سوره ابراهیم، ۶۷ سوره یوسف، ۳۸ سوره زمر به تاکید آمده است که افراد مؤمن در امور زندگی به خداوند توکل می‌کنند. و در چند آیه دیگر^۵ امر به توکل می‌کند:

وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا (الاحزاب/ ۳)

بر خدا توکل کن و خداوند برای کارسازی (بنده) کافی است.

حضرت امام سجاده (ع) از توکل خویش به خداوند می‌گوید و از او می‌خواهد.

وَهَبْ لِي صِدْقَ التَّوَكُّلِ عَلَيْكَ... أَسْأَلُكَ يَاقِينَ التَّوَكُّلِينَ عَلَيْكَ وَ تَوَكَّلُ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْكَ

خداوند! توکل راستین خود را به من عطا کن و از تو یقینین متوکلان بر تو و توکل مؤمنان

به تو را می‌خواهم. (۵۴/۵۴)

۱-۳. نبوت (رسولان)

در قرآن کریم مباحث مربوط به نبوت و رسولان به طور مثال فلسفه نبوت زندگانی انبیاء و داستان‌های عبرت‌انگیز از آنان به تفصیل آمده است:

وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنْ آعْبُدُوا اللَّهَ... (نحل/ ۳۶)

در هر زمانی برای هر امتی رسولی را فرستادیم که خداوند را عبادت کند.

خداوند تصریح می‌کند که رسولان بشیر و نذیر را فرستادیم تا دیگر برای مردم حتی نباشد این معنا در آیات ۳۲ مؤمنون، ۵۹ قصص و بسیاری از آیات دیگر آمده است. همچنین می‌فرماید که رسولان بازبان قوم خویش برای تبیین احکام الهی مبعوث شدند اما مورد استهزاء و تهمت قرار گرفتند.

و نیز می‌فرماید:

فِي كُلِّ دَهْرٍ وَ زَمَانٍ أَرْسَلْنَا فِيهِ رَسُولًا وَ أَمَّا لِلَّهِ دَلِيلًا مِنْ لَدُنِ آدَمَ إِلَى مُحَمَّدٍ (ص) مِنْ أُمَّةٍ الْهُدَى وَ قَادَةَ أَهْلِ الثَّقَلَيْنِ عَلَى جَمِيعِهِمُ السَّلَامَ فَادْكُرْهُمْ مِنْكَ بِمَعْرِفَةِ وَرِضْوَانِ (۳/۴)

پروردگارا در هر روزگار و زمانی رسولی فرستادی و برای اصل آن زمان از حضرت آدم (ع) تا محمد (ص) راهنمایی از راهنمایان هدایت قرار دادن. رهبرانی که اهل تقوی بودند که بر همه آنها درود باد. خدایا همه آنان را به آمرزش و خشنودی یاد کن. به وظیفه رسولان، یعنی ابلاغ رسالت و نصیحت امت و برپایی امر خداوند، در دعای چهل و دوم بندهای ۱۷ و ۲۲ اشاره نموده‌اند.

در مورد مبارزات پیامبر و اصحاب او می‌فرماید:

«فَلَا تَسِ لَّهُمُ اللَّهُمَّ مَا تَرَكَوْا لَكَ وَ فِيكَ وَ أَرْضِيهِمْ مِنْ رِضْوَانِكَ وَ بِمَا حَاشَوْا الْخَلْقَ عَلَيْكَ وَ كَانُوا مَعَ رَسُولِكَ دُعَاءَ لَكَ إِلَيْكَ وَ أَشْكُرْهُمْ عَلَى هِجْرِهِمْ فِيكَ دِيَارَ قَوْمِهِمْ وَ خُرُوجِهِمْ مِنْ سَعَةِ الْمَعَاشِ إِلَى ضَيْقِهِ (۹-۸/۴)»

خداوندا، آنچه اصحاب پیامبر (ص) در راه تو از دست دادند از خاطر میر و آنان را به خشنودی خود خشنود ساز، چرا که مردم را گرد (دین) تو جمع کردند و همراه رسولان، دعوت کنندگان به تو شدند. خدایا به پاس آنکه در راه تو از سکونت در قوم خود دور شدند و از فراخی زندگی به سختی روی آوردند از آنان قدردانی کن.

۲ - ۱. معاد

امام سجاد (ع) در بحث معاد به تعدادی از آیات قرآن استشهاد می‌کنند.

از جمله:

الف: دعای یکم، بند ۱۲: يَوْمَ لَا يَغْنِي مَوْلَى عَنْ مَوْلَى شَيْئًا وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ (دخان / ۴۱)
- فِي كِتَابٍ مَرْقُومٍ يَشْهَدُهُ الْمُقَرَّبُونَ (مطففین / ۲۰)

ب: دعای سوم بند ۲۴: **يَوْمَ يَأْتِي كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَابِقُ وَ شَهِيدٌ (ق/۲۱)**

ج: دعای بیست چهارم، بند ۱۱: **يَوْمَ تَجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ وَ هُمْ لَا يُظْلَمُونَ^۷**

د: دعای سوم، بند ۲۱: **خُذْهُ فَعَلَوْهُ ثُمَّ الْجَحِيمِ صَلْوَةٌ (حاقه/۳۱)**

ح: دعای چهل چهارم: بند ۱۸: **الَّذِينَ يَرْتُونَ الْفِرْدَوْسَ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (مومنون/۱۱)**

حضرت در ضمن دعاهاى مذکور از خداوند مى‌خواهند.

لَا تَكْشِفُ عَنَّا سِتْرًا سَتَرْتَهُ عَلَي رُؤْسِ الْأَشْهَادِ يَوْمَ تَبْلُغُوا أَخْبَارَ عِبَادِكَ. (۱۱/۴)

خدایا در روز قیامت که خبرهای بندگان را بررسی نموده و بر ملا می‌سازی، پرده‌ای را که بر گناهان ما افکنده‌ای در برابر دیدگان حاضران کنار مزن» نکته جالب آن است که حضرت سبب مهمی را که باعث نجات انسان در عرصه قیامت می‌شود قرآن معرفی می‌کند و این مطلب در بخش دوم همین مقاله مورد بررسی قرار می‌گیرد.
در مباحث معاد در موضوعات دیگری چون برزخ، قبر و قیامت پرداخته‌اند.

الف. برزخ:

امام سجاد (ع) از خداوند می‌خواهد که قدرت ستایش و حمدی به او عطا کند که به واسطه آن تاریکی‌های برزخی را روشن نماید و راه رستاخیز را بر ما هموار نماید و مقام ما را نزد درگاه شریفش آبرو مند گرداند

... **حَمْدًا يُضِيءُ لَنَا بِه ظِلْمَاتِ الْبَرْزَخِ وَ يَسْهَلُ عَلَيْنَا بِه سَبِيلَ الْمَبْعَثِ وَ يُشْرَفُ بِه مَنَازِلَنَا عِنْدَ**

مَوَاقِبِ الْأَشْهَادِ. (۱۲/۱)

ب - قبر:

حضرت با حال تضرع از خداوند می‌خواهد که قبرها را بعد از فراق دنیا بهترین منازل قرار دهد:

وَ اجْعَلِ الْقُبُورَ بَعْدَ فِرَاقِ الدُّنْيَا خَيْرَ مَنَازِلًا (۱۴/۴۲)

در حالت قبر عرض می‌کند.

مَوْلَايَ وَارْحَمْنِي عِنْدَ تَغْيِيرِ صُورَتِي وَ حَالِي إِذَا بَلَى جِسْمِي وَ تَفَرَّقَتْ أَعْضَائِي وَ تَقَطَّعَتْ

أَوْصَالِي يَا غَفْلَتِي عَمَّا يُرَادُ بِي (۶/۵۳)

مولای من به من رحم کن در وقتی که صورتم تغییر می‌کند و به حالم (رحم نما) آن‌گاه که جسمم می‌پوسد و اعضایم متلاشی می‌گردد و بندبند بدنم از هم می‌گسلد. (ای دریغ و داد از غفلت من از سرنوشتی که در پیش دارم.

حضرت امام سجاد در مناجات‌های خود توجه خاصی به قیامت و روزی دارد که جایگاه حقیقی انسان معلوم می‌شود:

مَوْلَايَ وَ اِرْحَمْنِي فِي عَشْرِي وَ نَشْرِي وَ جَعَلَ ذَلِكَ الْيَوْمَ مَعَ اَوْلِيَايَاكَ مَوْقِفِي وَ فِي اَحْبَابِكَ مَصْدَرِي وَ فِي جَوَارِكَ مَسْكَنِي يَا رَبَّ الْعَالَمِينَ (۶/۵۳)

مولای من، هنگام حشر و نشرم بر من رحمت آر و در چنین روزی جایگاهم را در جوار اولیائت قرار ده و حرکتم را به سوی دوستانت و مسکنم را در جوار خودت مقرر دار، ای پروردگار جهانیان!

در مکتب امام سجاد (ع) تذکر سختی‌هایی روز واپسین از مسیر محبت و در قالب دعا صورت می‌پذیرد. به گونه‌ای به خداوند مناجات می‌کند که انسان اوج محبت به خدا و شیرینی انس با او را از میان جملات امام (ع) درک می‌کند. به طور مثال، در زمینه قبول توبه: گناهکار و پاداش دادن به شاکر می‌گوید:

معامله با این دو بر اساس کرم و لطف صورت می‌گیرد چرا که شاکر نعمت باز مینه‌سازی و توفیق خداوند توانسته شکر کند و گناهکار نیز با مهلت خداوند و به معالجه او توانسته به تورو آورد و بهر حال اگر خداوند به این دو از سر فضل و کرم عنایت نمی‌کرد و ممکن نبود کارشان به سرانجام برسد و به هر یک عطایی کرده که مستوجب آن نبوده است:^۸
در ادامه به خداوند چنین عرض می‌کند:

وَلَوْ كَانَتِ الْمَطِيْعُ عَلَى مَا أَنْتَ تَوْلِيْتُهُ لَأَوْشَكَ أَنْ يَفْقِدَ ثَوَابَكَ وَ أَنْ تَزُولَ عَنْهُ نِعْمَتِكَ وَ لَكِنَّكَ بِكَرَمِكَ جَارِيْتُهُ عَلَى الْمُدَّةِ الْقَصِيْرَةِ الْغَايِبِهِ بِالْمُدَّةِ الطُّوْبِيْلَةِ الْخَالِدَةِ وَ عَلَى الْغَايَةِ الْقَرِيْبَةِ الزَّائِلَةِ بِالْغَايَةِ الْمُدِيْدَةِ الْبَاقِيَةِ.

اگر انسان مطیع را در برابر عملش (با این که خود مقدماتش را فراهم ساخته‌ای) اجر و مزد دهی، بیم آن می‌رفت که ثوابت را از دست بدهد و از نعمت محروم گردد؛ اما با بزرگواری‌ات، در برابر مدت کوتاه و از دست رفتنی اعمال او، به صورت طولانی و همیشگی پاداش می‌دهی!

و در مقابل مدت زودگذر، پاداش طولانی و گسترده (در آخرت) عطا می‌کنی!

۶-۱. موت

مرگ در یک نگاه خبر از نبودن و فراق و... است، اما در نگاه قرآن یک تولد دوباره و برای اولیاء خدا یک آرزو و تمنی محسوب می‌شود.

«إِنْ رَزَعْتُمْ أَنْكُمْ أَوْلِيَاءَ لِلَّهِ مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَتَّبِعُوا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (جمعه ۶/)

(ای یهودیان) اگر شما گمان می‌کنید که دوستان خدا هستید نه دیگر مردم، پس تمنا و آرزوی مرگ (از خدا) کنید اگر راست‌گویید.

چنانچه انسان بخواهد در مسیر تکامل گام بردارد باید با یاد مرگ مأنوس باشد. در روایات آمده که بهترین هدیه برای مومن موت (مرگ) است.^۹

مرگ برای نیکبختان اول راحتی است^{۱۰} و ذکر آن برای خودسازی و تقویت تقوی و زهد و پاک شدن از گناهان مفید است.^{۱۱}

امام سجاده (ع) نیز در راستای همین تکامل در دعاهای خود از خداوند چنین درخواست می‌کند:

وَاصْبِ الْمَوْتَ بَيْنَ أَيْدِينَا نَصْبًا وَلَا تَجْعَلْ ذِكْرَنَا لَهُ غِبًّا حَتَّى يَكُونَ الْمَوْتُ مَأْسَسًا الَّذِي نَأْتِسُّ بِهِ وَمَأْلَفًا الَّذِي نَشْتَأِقُ إِلَيْهِ وَحَامِتًا أَلَّتْهُ الدُّنُورُ مِنْهَا (۳-۲/۴۰)

خدایا مرگ نصب العین ما قرار ده و یا مرگ را در همه حال (نه گاه گاه) در خاطر ما زنده بدار! تا به آن انس گیریم و محل الفت ما را قرار ده تا به آن شوق بورزیم و تا خویشاوند نزدیک ما باشد که نزدیکی آن را دوست بداریم.

۷-۱. توبه

موضوع توبه از موضوعاتی است که در صحیفه بسیار مطرح شده است همانطور که در قرآن کریم نیز بارها تکرار شده است. امر به توبه در قرآن به اشکال مختلف تشویق و ترغیب شده است:

وَأَنْ أَسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ يُغْفِرْ لَكُمْ مَتَاعًا حَسَنًا (هود/۳)

از پروردگارتان تقاضای غفران و بخشایش کنید، سپس توبه کنید تا شما را متاعی نیکو بخشد»

أَسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا (هود/۵۲)

از پروردگارتان طلب مغفرت کنید به سوی او توبه نمایید تا از آسمان برایتان روزی

فراوان رساند.

از دیدگاه قرآن توبه آثار فراوانی چون پوشاندگی گناهان^{۱۲} از بین بردگی گناهان،^{۱۳} ایجاد کننده محبت الهی^{۱۴} و تبدیل کنند بدیها به نیکی‌ها^{۱۵} دارد.

در صحیفه سجاده حضرت امام سجاد(ع) فرماید:

قَدْ قُلْتُ يَا إِلَهِي فِي مُحْكَمِ كِتَابِكَ إِنَّكَ تَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِكَ وَتَسْفُو عَنْ السَّيِّئَاتِ وَتُحِبُّ التَّوَّابِينَ. (۶/۳۱)

خدایا در آیات محکم کتابت فرموده‌ای که توبه‌آ از بندگان قبول می‌کنی و از گناهان در می‌گذری و توبه‌کنندگان را دوست می‌داری.

حضرت در صحیفه (باب توبه) مطالب بسیار زیبایی را بیان می‌کند که بعید است، در جای دیگر نتوان این نکات و تعابیر زیبا را یافت.

«وَتَلَقَّيْتِ مَنْ عَصَاكَ بِالْحَلِيمِ وَأَمَهَلْتِ مَنْ قَصَدَ لِنَفْسِهِ بِالظَّالِمِ تَسْتَنْظِرُهُمْ بِأَنَاتِكَ إِلَى الْإِنَابَةِ (۹/۴۵)

با کسی که نافرمانی تو را نموده با بردباری برخورد می‌کنی و با کسی که (با گناه) قصد ستم بر خویش را دارد مهلت می‌دهی و با درنگ منتظر بازگشت می‌مانی»

البته حضرت این مهلت را به دلیل این که در عذاب آنان عجله نشود و برای آن که با هشدارهای فراوان حجت بر گناهکاران تمام گردد ذکر می‌کنند و می‌فرمایند: «تو دری را به روی بندگان گشوده‌ای و نامش را توبه گذارده‌ای و راهنمایی از وحی خود قرار دادی تا بندگان گمراه نشوند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

و در ادامه به آیه‌ای از قرآن استشهاد می‌کنند.

قُلْتُ تَبَارَكَ اسْمُكَ: تَوُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَن يُكَفِّرَ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَيُدْخِلَكُم جَنَّاتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ يَوْمَ لَا يُخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ نُورُهُمْ يَسْعَىٰ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَتِمِّمْ لَنَا نُورَنَا وَآغْفِرْ لَنَا إِنَّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ تحريم (۸) فَمَا عُدُّوْا مَنْ أَغْفَلَ دُخُولَ ذَلِكَ الْمَنْزِلِ بَعْدَ فَتْحِ الْبَابِ وَإِقَامَةِ الدَّلِيلِ. (۹/۴۵-۱۱)

و تو ای مبارک نام فرموده‌ای: به سوی خدا توبه کنید توبه‌ای خالص و پاک، امید است که پروردگارتان گناهانتان را بزداید و شما را به بهشت‌هایی درآورد که نه‌ها از زیر آن روان است. روزی که خداوند پیامبران و مؤمنان همراه او را خوار نمی‌سازد. نور آنان از

پیشاپیش آنان و سمت راستشان روان است و می‌گویند: پروردگارا: نور ما را کامل گردان و بر ما بخشای که تو بر هر چیزی توانایی: و چه عذری دارد کسی که از ورود به این منزل پس از گشوده شدن درب آن و راهنمایی به آن غفلت ورزد. ۱۹.

امام سجاد (ع) فلسفه توبه حقیقی را معرفت می‌داند و انسان گنهکار را شخص جاهلی یا منکر احسانی می‌داند که به محض باز شدن دیده بصیرت و کنار رفتن ابرهای کوردلی ستم‌های خود را می‌بیند و می‌شمارد و به مخالفت‌های خود با پروردگارش می‌اندیشد و نافرمانی خود را بزرگ دیده و با آرزوی فراوانی و شرم بسیار به سوی خداوند می‌رود.^{۱۶}

۸ - ۱. شیطان

قرآن کریم شیطان را موجودی سرکش^{۱۷}، رانده شده^{۱۸}، وعده دهنده فریبکار^{۱۹} و ایجاد کننده اختلاف و نزاع^{۲۰} و دشمن آشکار انسان می‌داند.^{۲۱}

از دیدگاه قرآن شیطان برای نفوذ در انسان از ضعف اعتقادی^{۲۲} و گناهان گذشته انسان^{۲۳} سود می‌برد. او برای فریب انسان از استراتژی خاصی استفاده می‌کند و روش او گام به گام و نرم‌افزاری و همه جانبه است و سعی می‌کند افکار ما را تغییر داده و باطل‌ها را لباس حق پوشاند و به ما القاء می‌نماید.^{۲۴} لذا قرآن می‌فرماید: **وَإِنَّمَا يَنزَعُكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْعٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ.**

امام سجاد (ع) در صحیفه در مقابله با شیطان از خداوند متعال درخواست کمک می‌کند. **اَللّٰهُمَّ اِنَّا نَعُوْذُ بِكَ مِنْ نَزَعَاتِ الشَّيْطَانِ الرَّجِيْمِ وَكَيْدِهِ وَ مَكَايِدِهِ وَ مِنَ الثَّمَعِ بِأَمَانِيهِ وَ مَوَاعِيْدِهِ وَ غُرُوْرِهِ وَ مَصَائِرِهِ وَ اَنْ يَطْمَعَ نَفْسُهُ فِيْ اِضْلَالِنَا عَنْ طَاعَتِكَ وَ اِمْتِهَانِنَا عَنْ مَعْصِيَتِكَ.** (۲-۱/۱۷)

خدایا به تو پناه می‌آوریم از وسوسه‌ها و فتنه‌انگیزی‌ها و مکرهای شیطان رانده شده و از اعتماد به سخنان دروغ و آرزوپردازی‌های باطل و وعده‌های پوچ و فریب‌ها و دام‌های او. و از اینکه خود را در گمراهی ما از اطاعت تو و داشتن ما (خوار ساختن ما) به نافرمانیت به طمع افکند.

در همین دعا فقره ۳ راه دور شدن از شیطان را عبادت خداوند می‌داند و از خداوند چنین درخواست می‌کنند.

اللَّهُمَّ وَمَا سَوَّلَ لَنَا مِنْ بَاطِلٍ قَعْرِفْنَاهُ وَ إِذَا عَرَفْتْنَاهُ قَعْنَاهُ وَ بَطَرْنَا مَا مَكَائِدِهِ بِهِ وَ الْهِمْنَا مَا نَعَدُّ لَهُ... وَالطِّيفُ لَنَا فِي نَقْضِ حِيلِهِ. (۹۷/۱۷)

خداوندا هر باطلی را که در نظر ما حق جلوه داده به ما بشناسان و چون شناساندی ما را از آن نگاه دار و ما را به راه حيله و مکر او بیناگردان آنچه را باید برای مبارزه با او آماده کنیم به ما الهام کن... و راه نقض حيله های او را به ما بیاموز.

همچنان که در قرآن کریم در عداوت و تسلط شیطان آیاتی وارد شده امام سجاد (ع) از خداوند درخواست می کند که با سلطان خویش، تسلط او را بردارد. وَ جَعَلَتْ لَنَا عُدُوًّا يَكِيدُنَا سُلْطَنُهُ مِنَّا عَلَى مَا لَمْ تُسَلِّطْنَا عَلَيْهِ مِنْهُ، أَسْكَنْتَهُ صُدُورَنَا، وَ أَجْرِيَّتَهُ بَحَارِي دِمَائِنَا، لَا يَغْفُلُ إِنْ غَفَلْنَا، وَ لَا يَنْسِي إِنْ نَسِينَا. (۶/۲۵)

خداوندا برای ما دشمن قرار دادی که به ما نیرنگ می زند او را بر ما تسلطی دادی که ما را بر او ندادی، او را در سینه های ما جای داده ای و در رگ های خونمان روان ساخته ای و اگر ما از او غافل شویم، از ما غافل نمی ماند. اگر فراموشش کنیم، فراموشمان نمی کند. ما را از کیفر تو ایمنی می دهد از غیر تو می ترساند.

۹ - ۱. اقتصاد

در قرآن کریم واژه اقتصاد به معنای میانه روی آمده و در باب اقتصاد اسلامی نیز از آیات زیادی به ویژه راجع به خمس، زکوة، تجارت، رزق، صدقه، فقر، کسب (معامله)، انفاق، اجاره، تبذیر و... استفاده شده است.

يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْغَفْوُ (بقره / ۲۱۹)

وَ الَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَ لَمْ يَقْتُرُوا وَ كَانَتْ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا (فرقان / ۶۷)

از تو می پرسند چقدر انفاق کنند. بگو مازاد بر نیاز (بندگان خدا) کسانی (هستند) که هرگاه، انفاق (هزینه) کنند نه اسراف کنند و نه تنگ گیرند و میان این دو به راه اعتدال باشند.

در صحیفه سجاده، این معنا به زیبایی در قالب دعا آمده است.

وَ اٰخِجْنِي عَنِ السَّرَفِ وَ الْاِزْوِيَادِ، وَ قَوِّنِي بِالْبَدَلِ وَ الْاِقْتِصَادِ، وَ عَلِّمْنِي حُسْنَ التَّقْدِيرِ، وَ اِفْبِضْنِي بِطُفَيْكَ عَنِ التَّذْيِيرِ، وَ اَجِرْ مِنْ اَسْتِنَابِ الْحَلَالِ اَزْزَاقِ، وَ وَجِّهْ فِي اَبْوَابِ الْبِرِّ اِنْفَاقِي، وَ اِزُو عَنِّي مِنَ الْمَالِ مَا يُحَدِّثُ لِي مَخِيلَةً اَوْ تَادِيًا اِلَى بَغْيٍ اَوْ مَا اَتَمَعَّبُ مِنْهُ طُغْيَانًا. (۳/۳۰)

«خدایا بر محمد و آل او درود فرست و مرا از اسراف و مرآز اسراف و زیاده روی باز دار و به بخشش و میانه روی استوار دار و نیکو انداز، نگاه داشتن (تدبیر معیشت) را به من بیاموز و مرا به لطف خودت از ولخرجی نگاه دارد و روزی‌هایم را از اسباب حلال جاری ساز و هزینه‌ام را در مسیر کارهای خیر قرار ده و مالی را که مرا به تکبر بیاورد یا به ستمگری کشاند و یاد ر پی آن به سرکشی اتم از من دور بدار.

همانطور که از مضمون دعا معلوم است، حضرت در بیان زیباییای دعا سبب‌های داشتن یک زندگی همراه با اقتصاد و روزی‌های حلال را معین نموده است.

۱۰- ۱. تضاعف حسنات (دوچندان نمودن نیکی‌ها)

یکی از مفاهیم قرآنی که امام سجاد (ع) به زیبایی به آن پرداخته تضاعف حسنات است. در قرآن کریم وعده پاداش حسنات (نیکی‌ها) راده برابر^{۲۵} و در مورد انفاق وعده هفتصد برابر راده است.^{۲۶} امام سجاد به همین آیات استشهاد کرده‌اند.

أَنْتَ الَّذِي زِدْتَ فِي السُّؤْمِ عَلَى نَفْسِكَ لِعِبَادِكَ، تُرِيدُ رِبْحَهُمْ فِي مُتَاجَرَتِهِمْ لَكَ، وَ قُوَّزَهُمْ بِالْوَفَادَةِ عَلَيْكَ، وَ الزِّيَادَةَ مِنْكَ، فَقُلْتَ تَبَارَكَ اِسْمُكَ وَ تَعَالَيْتَ مَنْ جَاءَ بِالْحُسْنَةِ فَلَهُ عَشْرُ اَمْثَالِهَا، وَ مَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى اِلَّا مِثْلُهَا. (۱۳-۱۲/۴۵)

و خدایا تویی که بندگان را در معامله با خودت از سود بیشتری برخوردار کردی تا سود آنان بیشتر شود رستگاری آنان را با بهره‌برداری بیشتر آنان در نظر داری و فرموده‌ای که هر کس نیکی کند ده برابر پاداش خواهد داشت و هر کس گناهی کند جز به آن کیفر نخواهد شد.

باید اذعان نمود که مفاهیم قرآنی بسیاری در صحیفه می‌توان یافت که دربارهٔ آنان از آیات قرآنی استشهاد و یا از آن آیات اقتباس شده است؛ مفاهیمی چون باران، زکات، استغفار تقوی، حسد، اسراف، دعا و... نمونه‌هایی هستند که در دعاهای حضرت تبیین و یا توضیح و یا استدلال و... استشهاد شده‌اند.

۲. آثار قرآن کریم

در بخش دوم مقاله به بررسی مطالب صحیفه درباره آثار دنیوی و اخروی قرآن کریم می‌نشینیم. امام سجاد (ع) قرآن را منشأ آثاری شگفت‌انگیز برای انسان می‌داند. و در قالب دعای ختم قرآن به ذکر آن‌ها پرداخته است که در مجموع آن می‌توان آنها را در دو دسته آثار این جهانی و آن جهانی تقسیم نمود.

۱ - ۲. آثار این جهانی

الف - سامان دهنده کارها:

از دیدگاه امام سجاد (ع)، قرآن می‌تواند سامان‌بخش امور از هم گسیخته انسان باشد. همان‌طور که قرآن کریم شفابخش مرض‌های روحی و جسمی است همان‌طور می‌تواند امور (فردی و اجتماعی) ما را نظم ببخشد، لذا به خداوند عرض می‌کند:

وَاجْمَعْ بِهِ مُتَشَتَّرَ أُمُورِنَا (۱۱/۴۲)

خدایا به وسیله قرآن امور از هم گسیخته ما را سامان بخش.

شاید منظور از این سخن همان نظم دهنده در سخن امام علی (ع) باشد. که فرمود:

أَلَا إِنَّ فِيهِ عِلْمٌ مَا يَأْتِي وَالْحَدِيثُ عَنِ الْمَاضِي وَدَوَاءٌ دَائِكُمْ وَنَظْمٌ مَا بَيْنَكُمْ.^{۲۷}

آگاه باشید در این کتاب الهی است، علم آن چه که خواهد آمد و حدیث هر آن چه گذشته است و دوی درد شماست و نظم آنچه که در میان شما باید باشد.

ب - رساننده فهم و نمودار کننده شگفتی‌های بی نظیر:

قرآن موجبات فهم دقیق انسان را فراهم می‌کند. زمانی که خواندن با تدبیر آیات قرآن، دل را بهاری کرده و^{۲۸} شفاء در سینه‌ها ایجاد می‌کند و زنگها از قلب می‌زداید^{۲۹}، و آیات قرآن با گوشت و خون او به هم آمیزد،^{۳۰} چگونه در فهم او تأثیر نگذارد! و شگفتی‌های آن را درک ننماید؟

به همین منظور امام سجاد (ع) از خداوند درخواست می‌کند که فهم شگفتی‌های بی‌نظیر قرآن را به او عطا کند:

وَلَمَّا طَوَّبَ الْفَقْلَةَ عَنَّا مِنْ تَصَفِّحِ الْإِعْتِبَارِ نَاسِرًا، حَتَّىٰ تُوَصِّلَ إِلَىٰ قُلُوبِنَا فَهَمَّ عَجَابِيهِ، وَ

زَوَّاجِرَ أَشْأَلِهِ الَّتِي ضَعَفَتِ الْجِبَالُ الرَّوَاسِي عَلَىٰ صَلَابَتِهَا عَنِ اخْتِبَالِهِ. (۱۰/۴۲)

قرآن را) ناشر پندهایی که غفلت از دید ما می‌پوشاند قرار ده تا جایی که فهم شگفتی‌ها و امثال باز دارنده‌اش را که کوه‌های استوار و با صلابت هم از تحمل آن ناتوان‌اند به دل‌هایمان راه یابد.

گویی اگر انسان با قرآن انس بگیرد، قرآن او را ننگهبان از شیطان و گناهان شود و اعضای او را از گناه باز داشته شوند و قلب و فکر او می‌تواند قدرت فهم شگفتی‌های بی‌نظیر قرآن را دریابد.

ج - حبس‌کننده معاصی:

وَ لَا قَدَامِنَا عَنْ نَقْلِهَا إِلَى الْمَعَاذِ حَابِسًا^{۳۱} (۱۰/۴۲)

به واسطه قرآن گامهای ما را از حرکت به طرف گناهان باز بدار.

زمانی که انسان به وعده‌ها و وعیدهای قرآن گوش فرا دهد و با تدبیر عاقبت کارهایش ببیند و آیه شانزدهم سوره حدید را با دقت و تدبیر بخواند که:

أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ وَلَا يَكُونُوا كَالَّذِينَ
أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلُ فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْأَمْرُ فَنَقَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ (حدید / ۵۷)

آیا وقت آن نشده آنان که ایمان آورده‌اند دل‌هایشان به ذکر خدا و معارف حقی که نازل کرده نرم شود؟ و مانند اهل کتاب که پیش از این می‌زیستند نباشند، (که) ایشان در اثر مهلت زیاد دچار قساوت قلب شده بیشترشان فاسق شدند.

شخصی که ایمان داشته باشد و با تدبیر این آیه را بخواند، چگونه می‌تواند از این گناه دست نکشد و به خود نیاید؟ به ویژه آنکه پندهای تاریخی قرآن را هم مطالعه کرده باشد و علت نابودی برخی اقوام و تمدن‌ها را بررسی کرده باشد که همه بر اثر گناه نابود شدند^{۳۲}؟

منظور از حبس (دیوار) حصار است که بر اثر اینس با قرآن به دور انسان ایجاد می‌شود و مانع از انجام گناهان می‌گردد^{۳۳}.

د - ننگهبان از شر شیطان:

امام سجاد (ع) معتقدات قرآن می‌تواند ما را از شر شیطان حفظ کند. در روایت هم آمده از خانه‌ای که قرآن خوانده می‌شود، شیاطین دور شوند و فرشتگان بدانجا حاضر شوند و

برکتش فراوان گردد. در مقابل، خانه‌ای که قرآن خوانده نشود، شیاطین حاضر شوند و فرشتگان از آن جا دور گردند و برکت آن خانه کم شود^{۳۴}

وَاجْعَلِ الْقُرْآنَ لَنَا فِي ظُلْمِ اللَّيَالِي مُونساً وَمَنْ نَزَعَاتِ الشَّيْطَانِ وَخَطَرَاتِ الْوَسْوسِ حَارِساً. (۱۲/۴۲)

خدایا قرآن را در تاریکی‌های شب مونس ما قرار ده و ما را از وسوسه‌های شیطان و خطرات و وسوسه‌های او نگهبان ما قرار ده.

قرآن کریم خود نیز در مورد تلاوت آیات خود متذکر شده است که:

فَاقْرَؤْا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ (فرقان ۲۰)

هر چه می‌توانید قرآن بخوانید.

همچنین تاکید شده است برخی از سوره‌ها (مانند سوره توحید) می‌تواند موجب حفاظت انسان از شرور مردمان بدکار و ستمگر گردد^{۳۵}.

هـ- دورکننده تهیدستی و توسعه دهنده روزی:

قرآن دورکننده فقر و وسیع کننده روزی کسانی است که خوندان قرآن را در برنامه زندگی خود داشته باشند. امام سجاد (ع) می‌فرماید:

وَاجْبُرْ بِالْقُرْآنِ خَلْتْنَا مِنْ عَدَمِ الْأَمْلَاقِ وَشَقِ إِلَيْنَا بِهِ رَغَدَ الْعَيْشِ وَخِضْبَ سَعَةِ

الْأَرْزَاقِ (۱۲/۴۲)

خدایا به واسطه قرآن کاستی‌های ما را در تهیدستی و ناداری جبران کن و آسایش زندگی و رونق روزی گسترده را به سوی ما روان ساز.

در حدیث آمده که هر کسی قرآن بخواند ثروتمند است و فقری بعد از آن نخواهد داشت^{۳۶} در تفسیر صافی آمده در هر خانه‌ای که در آن خواندن قرآن زیاد شود خیرش فراوان و روزی اهل آن خانه وسیع خواهد شد.^{۳۷}

آثار مهم دیگری که امام سجاد (ع) از خداوند به واسطه قرآن درخواست می‌کند عبارتند از: حفظ زبان از باطل، دوری از کفر و نفاق، دوری از وسوسه‌ها و آلودگی‌های نفس و اخلاق ذمیمه به واسطه قرآن و ترغیب به عمل و دوری از آرزوهای واهی. که به

دلیل اختصار از ذکر آن‌ها چشم می‌پوشیم و علاقمندان را به مطالعه دقیق دعای چهل و دوم (بندهای ۱۰ تا ۱۵) صحیفه سجادیه ارجاع می‌دهیم.

۲-۲. آثار آن جهانی

از دیدگاه امام سجاد (ع) قرآن دارای آثار فراوانی در آخرت برای انسان مؤمن است که از جمله آنها می‌توان به بخشودگی گناهان، آرامش در لحظات وحشت قبر، قیامت، صراط و همنشینی با حضرت رسول اکرم (ص) در بهشت اشاره نمود:

الف- آرامش در لحظات وحشت آفرین مرگ: امام سجاد (ع) در این باره به خداوند عرض می‌کند.

وَهُوَ بِالْقُرْآنِ عِنْدَ الْمَوْتِ عَلَى أَنْفُسِنَا كَرِبَ السِّيَاقِ وَ جَهْدَ الْأَنْفِ وَ تَرَادُّبِ الْحَشَارِجِ إِذَا بَلَغَتِ النَّفْسُ التَّرَاقِي (۱۳/۴۲)

خدایا به وسیله قرآن در هنگام مرگ و دشواری جان دادن و سختی ناله‌ها را بر ما آسان بگردان آنگاه که نفس‌ها به شماره افتند و جان‌ها به خرخره رسید.

قرآن کریم به مراحل مختلف مرگ و احکام آن (وصیت و...) حالات افراد محضر و... تصریح نموده است. به عنوان نمونه در تشریح لحظه مرگ آمده است.

كَلَّا إِذَا بَلَغَتِ التَّرَاقِي وَقِيلَ مَنْ رَاقٍ (قیامت ۲۷)

هنگامی که جان به خرخره رسید گویند چه کسی درد این بیمار را علاج کند؟

ب- وحشت قبر:

وَتَوْبٍ بِهِ قَبْلَ الْبَيْتِ سُدِّفَ قُبُورِنَا (۱۵/۴۲)

خدایا به وسیله قرآن بیش از برانگیخته شدن در روز رستاخیز قبرهای ما را روشنایی بخش. مرگ در واقع سرآغاز جهان آخرت^{۳۸} و زمانی است که قیامت انسان برپا می‌شود^{۳۹} و قبر اولین منزل تاریک و غربتی که انسان بدان وارد می‌گردد.

این خانه، خانه تنهایی انسان است و می‌تواند سخت‌ترین مرحله‌ها بر انسان باشد. اما نور قرآن می‌تواند این تاریکی‌ها و وحشت‌ها را بزداید و آن را به منزلی امان آور، و اطمینان‌بخش تبدیل گرداند.

ج - وحشت قیامت:

وَ اِزْحَمَ بِالْقُرْآنِ فِي مَوْقِفِ الْعَرْضِ عَلَيْكَ ذُلٌّ مَقَامِنَا، وَ تَبَيَّنَ بِهِ عِنْدَ اضْطِرَابِ جِسْرِ جَهَنَّمَ
يَوْمَ الْحُجَّازِ عَلَيْهَا زُلُّهُ أَقْدَامِنَا، وَ نَوَّزَ بِهِ قَبْلَ الْبُعْثِ سُدْفٌ قُسُورِنَا، وَ نَجَّيْنَا بِهِ مِنْ كُلِّ كَرْبٍ يَوْمَ
الْقِيَامَةِ وَ شَدَائِدِ أَهْوَالِ يَوْمِ الطَّامَةِ. (۱۵/۴۲)

به وسیله قرآن به مارحم کن آن زمان که در پیشگاه تو خفت بار بر تو عرضه می شویم و در
قیامت از هر اندوه و بیم و وحشتی ما را نجات بخش و از سختی های آن روز ما را رهایی ده.

د - عبور از صراط:

وَ تَبَيَّنَ أَقْدَامِنَا عِنْدَ اضْطِرَابِ جِسْرِ جَهَنَّمَ يَوْمَ الْحُجَّازِ عَلَيْهَا زُلُّهُ أَقْدَامِنَا (همان)
به وسیله آن (قرآن) لغزش گام های ما را به هنگام لرزه پل دوزخ در روز عبور، استوار بدار.
قرآن می تواند انیس خود را در عبور از پل صراط یاری نماید و قدم های او را استوار
گرداند.^{۴۰} حتی در روایات آمده است که ترفیع درجات مؤمنان به عدد آیات قرآن بوده و
حاملان و حافظان قرآن، بزرگان و اشراف امت پیامبر (ص) خواهند بود.^{۴۱}

ح - بخشودگی گناهان:

وَ اِخْطَطَ بِالْقُرْآنِ عَنَّا نَقْلَ الْأَوْزَارِ وَ هَبْنَا حُسْنَ سَمَائِلِ الْأَبْرَارِ (۹/۴۲)
خداوند به وسیله قرآن بار گران گناهان از دوش ما بردار و زیبایی چهره نیکوکاران را
(در دنیا و آخرت) به ما عطا کن. پوششگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
تلاوت قرآن موجب پاک شدن گناهان پنجاه ساله انسان می گردد.^{۴۲} به حدیثی از پیامبر
اکرم (ص) در این زمینه توجه کنید:

عَلَيْكَ بِقِرَاءَةِ الْقُرْآنِ فَإِنَّ قِرَاءَتَهُ كَفَّارَةٌ لِلذُّنُوبِ وَ سِتْرٌ فِي النَّارِ وَ أَمَانٌ مِنَ الْعَذَابِ.
بر تو، باد به خواندن قرآن، که پوشاننده گناهان و پوششی در مقابل آتش و امان از عذاب
الهی است.^{۴۳}

و از امام صادق (ع) روایت شده هر کس قرآن را تعلیم دهد، به هر حرف آن خداوند ده
حسنه برایش بنویسد، ده گناه از او پاک گرداند و ده درجه برایش بالا برد^{۴۴}

پی‌نوشتها:

۱. مطهری، مرتضی، فلسفه اخلاق، ص ۱۹.
۲. محمدحسین، حکیم، کتابشناسی تفصیلی شروح ترجمه‌های صحیفه سجادیه، نشریه کتاب ماه (دین) شماره ۵۳.
۳. حسین جلالی، سید محمدرضا، صحیفه سجادیه قانون اساسی جمهوری انسانی، گزارش همایش سجادیه در سوریه کیهان، مورخ ۶۱/۱/۱۷.
۴. دعای سی و پنجم، بند ۵ از این پس، تنها شماره دعا و شماره بنده آن در متن می‌آید. صحیفه سجادیه، انتشارات الهادی، ترجمه حسین استادولی، تابستان ۸۳.
۵. هشت بار در قرآن صراحتاً امر به توکل شده است (ر.ک. المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم).
۶. مفاد آیه ۴/ ابراهیم، ۱۱/ حجر، ۵۲/ ذاریات.
۷. ۱- در سوره جاثیه داریم «لتجزی کل نفس بما کسبت و هم لایظلمون» جاثیه، آیه ۲۲- احتمالاً استشهد حضرت به همین آیه بوده و لام حذف گریده است. چون با بررسی با کامپیوتر معلوم شد «یوم تجزی» در قرآن نیامده است.
۸. برداشت از دعای سی و هفتم، بند ۱۱-۱۲.
۹. میزان الحکمه، ج ۹، ص ۲۳۹.
۱۰. همان، ص ۲۴۰.
۱۱. همان، ص ۲۴۴-۲۴۵.
۱۲. تحریم، آیه ۸: تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحًا عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَن يُكَفِّرَ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ.
۱۳. شوری، آیه ۲۵: وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُو عَنِ السَّيِّئَاتِ وَيَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ.
۱۴. بقره آیه، ۲۲: ان الله يحب التوابين.
۱۵. فرقان، آیه ۷۰: إِلَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ عَمَلًا صَالِحًا فَأُولَٰئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ.
۱۶. دعای ۳۱، بند ۸.
۱۷. نساء آیه ۱۱۷.
۱۸. نحل آیه ۹۸.
۱۹. اسراء آیه ۶۴.
۲۰. اسراء آیه ۵۳.
۲۱. یوسف آیه ۵.
۲۲. سبأ، آیه ۲۰.
۲۳. آل عمران آیه ۱۵۵.
۲۴. ر.ک مقاله مولف در فصلنامه مریبان شماره ۲۴.
۲۵. انعام، آیه ۱۶۰ (من جاء بالحسنة فله عشرة امثالها).
۲۶. بقره، آیه ۲۶۱- (کمثل حبه انبتت سبع سنابل و فی کل سنبله مائة حبه)
۲۷. نهج البلاغه، خطبه ۱۵۸.
۲۸. برداشت از خطبه ۱۱۰ نهج البلاغه (تعلموا القرآن فانه احسن الحديث فانه ربيع القلوب)
۲۹. کنز العمال، خ ۲۴۴۱ (فما جلاؤها قال تلاوة القرآن).
۳۰. من قرأ القرآن و هو شاب مؤمن اختلط القرآن بله حمه و دهه. (اصول کافی، ج ۲، ص ۶۰۳).
- ۳۱.
۳۲. فَلَمَّا نَسُوا مَا كُتِبُوا بِهِ أَنْجَيْنَا الَّذِينَ يَنْهَوْنَ عَنِ السُّوءِ وَأَخَذْنَا الَّذِينَ ظَلَمُوا بِعَدَابٍ بَيِّيسٍ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ (اعراف،

- آیه ۱۶۵) چون آنچه را که بدان تذکر داده شده بودند فراموش کردند کسانی را که از بدی منع می‌کردند رهانیدیم و کسانی را که ستم کرده بودند به سزای آن عصیان که می‌کردند به عذابی سخت دچار کردیم.
۳۳. مفردات راغب واژه (حصیر) را به حابس ترجمه نموده است.
۳۴. اصول کافی، ۴، جلدی (دو جلد در یک جلد) کتاب فضل القرآن، ج ۴-۳، صفحه ۴۱۴.
۳۵. ر.ک. اصول کافی ج ۴-۳، کتاب فضل القرآن، صفحه ۴۱۳.
۳۶. کافی ج ۲، ص ۶۰۵ (معجم فقهی) و بحار، ج ۹۲، صفحه ۱۸۷
۳۷. گلسیر صافی، ج ۱، صفحه ۶۹
۳۸. میزان الحکمه، ج ۹، ص ۲۲۵
۳۹. همان.
۴۰. میزان الحکمه، ج ۸، ص ۷۵ به نقل از کنز العمال.
۴۱. مستدرک الوسائل، ج ۴، ص ۲۳۴.
۴۲. ر.ک. اصول کافی، (دو بعدی) ج ۲، کتاب فضل القرآن (ح ۳۵۳۶).
۴۳. میزان الحکمه، ج ۸، ص ۸۱ به نقل از بحار، ج ۹۲، ص ۱۷.
۴۴. اصول کافی، ج ۲، فضل القرآن، ح ۶

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی